

ԽԱՉԻԿ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԱՔՍՈՐՈՒՄ. 1915 ԹՎԱԿԱՆ (ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

«...Ոչ է պարմությիս ճշմարիտ առանց ժամանակագրության...»:

Մովսես Խորենացի

Հունվար 1/14, Կ. Պոլիս. - Ուսանող Աղավնի Մեսրոպյանը իր ընկերուհիների հետ այցելում է Կոմիտաս վարդապետին շնորհավորելու նրա Ամանորը:

«Այդ օրը,- գրում է Ա. Մեսրոպյանը իր հուշերում,- Կոմիտասի շնն փունը փոխված էր... երգ ու երաժշտություն լսել էին: Երաժիշտը շրջապատված էր իր մրերիմ ընկերներով, որոնցմե Սիամանթոն կիսոսեր գորակոչի նորանոր իրադերներու (հրամաններու) մասին:

«Թանկագին բարեկամ,- ասում է Սիամանթոն Կոմիտասին,- ես թուրքին զինվոր չեմ երթար... Կյանքիս կտակը քեզ...

-Ոչ,- պարասխանում է Կոմիտասը,- ես քեզ թուրք բռնակալներուն զինվոր փոխ չեմ, ոչ ալ խորամանկ թուրք կառավարությունը մեզպեսները ճակար թշուղն է»:

«Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին»,
Երևան, 1960, էջ 303:

Հունվար 2/15, ուրբաթ, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցուն կից սրահում Կոմիտաս վարդապետը իր նորակազմ երգչախմբի անդամների մասնակցությամբ անց է կացնում իր հեղինակած «Պարարագի» մշակման հերթական փորձը:

Մ. Թումանյան, «Պարարագի պարմությունը», տն՛ս «Կոմիտասական»,
գիրք I, Երևան, 1969, էջ 246:

Հունվար 3/16, Կ. Պոլիս. - Կոմիտասը դոկտոր Միոսյանի ալբոմում գրառում է «Տողիկ» խորագրով ստեղծագործության նուագրության երկփողը:

Մարգարիտ Բաբայանը վերջինիս ալբոմից արտադրում է այս «Տողիկը» և 1932 թվականին «Անտիպ մեդեդի մը Կոմիտաս վարդապետին» մակագրությամբ հրապարակում է Կ. Պոլսի «Ընդարձակ տարեցույց» Ս. Փրկչի հիվանդանոցի» պարբերականում իր «Հուշեր Կոմիտաս վարդապետին շուրջը» խորագրով հոդվածում:

Ժամանակին նա «Տողիկը» ներկայացնում է «արվեստագետ պ. Հարություն Սինանյանին» և ցանկանում է իմանալ նրա կարծիքը: «Երաժշտական այս պարամիկը,- ասել է Սինանյանը,- կարճ բայց տխուր ու մելամաղձուր մեղեդի մըն է, որ եթե երկու անգամ նվագվի, ազգային եղերգության մը ոգին կարտահայտե, վայրկյան մը թախծության հուզումով թափթալուն»:

«Ընդարձակ տարեցույց Ս. Փրկիչ հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1932, էջ 134:
ԳԼԱ Արվեստի ինստիտուտի գրադարան:

Հունվար 9/22 ուրբաթ, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցուն կից սրահում Կոմիտաս վարդապետը իր նորակազմ երգչախմբի (25-30 անձ) մասնակցությամբ անց է կացնում իր հեղինակած «Պարարագի» մշակման հերթական փորձը:

Մ. Թումանյան, «Պարարագի պատմությունը», տրև. «Կոմիտասական»,
գիրք 1, Երևան, 1969, էջ 246:

Հունվար 16/29, ուրբաթ, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցուն կից սրահում Կոմիտաս վարդապետը իր նորակազմ երգչախմբի մասնակցությամբ անց է կացնում իր հեղինակած «Պարարագի» մշակման հերթական փորձը:

Մ. Թումանյան, «Պարարագի պատմությունը», տրև. «Կոմիտասական»,
գիրք 1, Երևան, 1969, էջ 246:

Հունվար 23/5 փետրվար, ուրբաթ, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցուն կից սրահում Կոմիտաս վարդապետը իր նորակազմ երգչախմբի մասնակցությամբ վարում է իր հեղինակած «Պարարագի» մշակման հերթական փորձը:

Մ. Թումանյան, «Պարարագի պատմությունը», տրև. «Կոմիտասական»,
գիրք 1, Երևան, 1969, էջ 246:

Հունվար 29/11 փետրվար, Կ. Պոլիս. - Վարդանանց տոնի առիթով Ազգային ժողովարանի մեջ Կեդրոնական վարժարանի կողմից տրված հանդեսին մասնակցում է Կոմիտաս վարդապետը և «իր գրած «Նորահրաշով» և ուրիշ երգերով հմայում է ունկնդիրներին»:

«Օրացույց», Ս. Էջմիածին, 1915, 29 հունվարի:
«Տաճար», Կ. Պոլիս, 1915, N 21, էջ 455:

Հունվար 30/12 փետրվար, ուրբաթ, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցուն կից սրահում Կոմիտաս վարդապետը նորակազմ երգչախմբի մասնակցությամբ վարում է իր հեղինակած «Պարարագի» մշակման հերթական փորձը:

Մ. Թումանյան, «Պարարագի պատմությունը», տրև. «Կոմիտասական»,
գիրք 1, Երևան, 1969, էջ 246:

Փետրվարի սկիզբ, Ադանա. - Թուրք բարձրաստիճան մի պաշտոնյա իր մոտ է հրավիրում քաղաքի հարուստ հայերից մեկին և ասում է նրան. «Հայոցդ գլխուն նոր փոթորիկ պիտի պայթի»:

Գրիգորիս ծ. վ. Պալաթյան, «Հայ Գողգոթան», Երևան, 1991, էջ 74:

Մարտ 2, Ադանա. - Կիլիկիո Կաթողիկոս Սահակ Բ-ն գաղտնի ճանապարհով լուր ստանալով հայության հանդեպ Թուրքիայի կառավարության կողմից նախապարաստվող տեղահանության մասին, շտապով այցելում է Սիրիայում և Պաղեստինում բանակի հրամանատար Ծնմալ պեյին և խնդրում է լրացուցիչ տեղեկություններ իր ստացած լուրերի մասին:

Գրիգորիս ծ. վ. Պալաթյան, «Նայ Գողգոթան», Երևան, 1991, էջ 75-77:

Մարտ [3-4], Ադանա. - Կիլիկիո Կաթողիկոս Սահակ Բ-ն խորհում է իր ստացած լուրերի մասին տեղյակ պահել Զավեն Պապրիարքին: Գիշերը իր մոտ է կանչում հույժ վարահելի վաճառական Վարդան Փրեյանին և հանձնարարում է նրան տեղյակ պահել Կ. Պոլսո Պապրիարք Զավեն Տեր-Եղյանին Թուրքիայում նախապարաստվող հայերի տեղահանության ու կոտորածի մասին:

Նույն տեղում:

Մարտ [2-6], Կ. Պոլիս. - «Նովակիմյան տուն» նորաբաց փաթարանում լույս է տեսնում Թեոդիկի «Ամենուն փարեցույց» փարեգրքի հերթական՝ ութերորդ հատորը, որտեղ «Նայ արվեստը երեկ և այսօր» ընդհանուր խորագրի տակ զետեղված է «Կոմիտաս Վ. ի Բարիզ» հաղորդագրությունը՝ նվիրված 1914 թվականի հունիսի 1-ին Փարիզում երաժշտական միջազային գիտաժողովում Կոմիտաս վարդապետի կարդացած բանախոսություններին:

Տարեգրքում հրապարակված է նաև Կոմիտասի «Բժշկություն երաժշտությամբ» (մեկ էջ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 2359 համարի ձեռագրեն) վերնագրով հոդվածը՝ գրված 1914 թվականին:

Հարորում տեղ է գտել նաև Կոմիտասի մշակած «Ով մեծասքանչ դու լեզու» և «Երի, երի, երի ջան» ժողովրդական երգերի նուրագրությունները:

Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցույց», Կ. Պոլիս, 1915, էջ 141-151:

Փետրվար-մարտ, Կ. Պոլիս. - Կոմիտասը լուսանկարվում է Թերլեմեզյանի արվեստանոցում:

Աջ ձեռքը հենած աթոռի կոնակին...

«Զվարթնոց», 1925, հմր 6-7, էջ 255:

Մարտ 6/19, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցուն կից սրահում Կոմիտաս վարդապետը նորակազմ երգչախմբի անդամների մասնակցությամբ անց է կացնում իր հեղինակած «Պապարագի» մշակման հերթական փորձը:

Մ. Թումանյան, «Պապարագի պարմությունը», տե՛ս «Կոմիտասական», գիրք 1, Երևան, 1969, էջ 246:

Մարտ 8/21, Կ. Պոլիս. - Կիլիկիո Սահակ Բ Կաթողիկոսի հանձնակարար Վարդան Փրեյանը, հաղթահարելով մի շարք արգելքներ, հասնում է Պոլիս և տեղահանության տագնապալի լուրը հայտնում է Զավեն Պապրիարքին:

Գրիգորիս ծ. վ. Պալաթյան, «Նայ Գողգոթան», Երևան, 1991, էջ 76:

Հունվար-մարտի սկիզբ, Կ. Պոլիս. - Զինվորագրության պատճառով երգչախմբի ցրվելուց հետո, ստեղծված կացության թեաղդանքով Կոմիտասը որոշում է «Պատարագի երգեցողությունները նոր ի նորոշարադրել» և իր նոր կազմած երգչախմբի կարողությունը ներգեցողությունները նոր ի նորոշարադրել» և իր նոր կազմած երգչախմբի կարողությունը ներկայի ունենալով «Յերեկը գիշերին խառնելով փոքրիկ օրգանի առջև զլուխը հակած, մոմիցը պլպլացող լույսով ան գրեց ու ջնջեց, գրեց ու ջնջեց, մինչև որ լսեց հինավուրց այս երգուն մինչև իր որոնած հնավանդ ձայները...

Իր աշակերտները նույնքան խանդավառ ամեն ուղիքով հետևում էին իր փառքին՝ իր փառքի համար։

Իր աշակերտները նույնքան խանդավառ ամեն սենյակից մեկ սենյակից և լսել ջանալու այս պարզ եղանակներուն թագ-
Ղալաթիտ եկեղեցին, հարակից մեկ սենյակից և լսել ջանալու այս պարզ եղանակներուն թագ-
նրված այնքան հուզող ներդաշնակությունները»։

«Կոմիտասական», գիրք I, Երևան, 1969, էջ 246:

«Կոմիտասական», գիրք 1, Երևան, 1969, էջ 246:

Մարտի [9-10], Կ. Պոլիս. - Կիլիկիայից ստացված փազնապ հարուցող, հայության րե-
դահանմանը վերաբերվող լուրի ամօիվ. Ջավեն Պարթիարքը այցելում է Կ. Պոլսում Գեր-
մանիայի դեսպան Վանգենհայմին: Վերջինս հանգստացնում է պարիարքին՝ հավաստե-
լով ստացված լուրի իբրև թե անհիմն լինելը:

Պապրիկյանը իր ստացած անհրաժեշտ հայտնում է՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Սահակ Բ-ին։
Պապրիկյան Գ., «Հայ Գողգոթան»։ Երևան, 1991, էջ 76։

Մարտի սկիզբ, Կ. Պոլիս. - «Երկու-երեք ամիսների ընթացքում,- գրում է Միհրան Թումանյան,- Պարարագի խմբական մասը ամբողջովին վերածնվում էր Կոմիտաս վարդապետի կողմից... Մնում էր սարկավագի և քահանայի բաժինները միացնելու ընդհանուր փորձը, որը պետք է իրականացվեր Շաղկապադի կիրակի օրը»:

Մ. Թումանյան, «Պարսկալի պարմությունը»: ՏՆՍ «Կոմիտասական»,
գիրք առաջին, Ե., 1969, էջ 247:

Մարտ 13/26, Կ. Պոլիս. - Միամանթոն այցելում է Կոմիտասին: Զրույցի հիմնական թեման հանդիսանում է թուրք ոստիկանության կողմից «Ամենուն փարեցորի խմբագիր Թեոդիկի ձերբակալությունը: «Կարծես թե անոնք, - գրում է զրույցին ներկա, հուշագիր Աղավ-նի Մեսրոպյանը,- կիսկային ահավոր փետապարկերի առջև... Տարիներ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով Կոմիտասը կրեսանկինք այդ աստիճան ընկճված»:

«Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», Ե., 1960, Լժ 304:

Հունվար մինչև 14 մարտ, Կ. Պոլիս. - Կոմիտասի աշակերտներն ու սաները «ամեն ուրբաթ հեկին,- գրում է խմբի մասնակից Միքիան Թումաճանը,- կաճապարեին հասնել Ղալաթիո եկեղեցիին հարակից մեկ սենյակը, սերտելու և լսել ջանալու այդ պարզ եղանակներու մեջ թագնված այնքան հուզող ներդաշնակությունները: Երբեմն շաբաթու մեջ ալ սաները ու աշակերտներեն ոմանք կհավաքվին վարդապետի փանը և նույն օրը կամ գիշերը շարադրված սևագրություններուն վրա երգի փորձեր կընեին»:

Այսպես երկու կամ երեք ամսվա ընթացքին «Պատարագի խմբական մասը ամբողջովին վերձանված էր արդեն: Կմնար սարկավազներու և մեներգի» բաժինները, որ առանձին սեր-
տած էին, միացնելու ընդհանուր փորձը:

«Կոմիտասական», գիրք առաջին, Ե., 1969, էջ 247:

Մարտի [14/27], Կ. Պոլիս. - Թալեաթի, թագաժառանգ Մեջիպ իշխանի և բարձրաստիճան ալ անձանց ներկայությամբ փեղի է ունենում «Թուրք օջախի» հերթական գրական-երաժշտական հանդեսը:

Բացման խոսքով հանդես է գալիս «Թուրք օջախի» նախագահ Համբուլլահ Ուպիի պեյրը: Ներկայացնելով իր հեղինակության բեմահարթակ եկած Կոմիտաս վարդապետին, բանախոսը անդադարում է Կոմիտասի մեծությանը, բարձր է գնահատում նրա գործադրած ջանքերը և ցուցաբերած եռանդը գեղջուկ երգերի մշակման գործում: Արժեքավորելով նրա վաստակը՝ բանախոսը կոչ է անում թուրք հոգևորականությանը հետևել նրա օրինակին: Այնուհետև խոսելով Թուրքիայի մշակութային կյանքում հայ մշակութականության ունեցած դերի մասին, ըստ ամենայնի բարձր է գնահատում ներդրված ավանդը:

Նախագահի բացման խոսքից հետո դաշնամուրի նվագակցությամբ ելույթ է ունենում Կոմիտասը և կատարում է «Կոտուկ», «Հով արեք սարեր ջան» և «Կալի երգ» մշակումները: «Մաշալլահ, Աստված չար աչքից հեռու պահի...», դահլիճից լսվում են թուրքերեն բացականչություններ:

Ըստ հուշագրողի հավաստիացման, Կոմիտասը կարդացել է բանախոսություն և կատարել է իր մշակած թուրքական ժողովրդական երգերից մի բանիսը:

«Էջմիածին», 1968, N 3, էջ 46-48, «Արածակ», Փարիզ, 1943, էջ 66:

Մարտի 15/28, Ծաղկազարդի կիրակի, Կ. Պոլիս. - Կոմիտասի ղեկավարած երգչախումբը հավաքվում է կենտրոնական վարժարանի ամֆիթատրոնում, կատարվում է «Պատարագի» վերջին միացյալ փորձը: «Այդ օրը,- պարմում է փորձի մասնակիցներից մեկը,- Պատարագի ամբողջական փորձը սկսավ հեշտորեն ընթանալ: Հասած էինք վերջավորության՝ գոհանամք ըզ-Քեն Տեր-ին: Սկզբնական երկու մասերը մեջընդմեջ, մեներգ և խմբերգ, գմայլելիորեն շաղաղված կերգվեին»:

«Կոմիտասական», գիրք առաջին, Ե., 1969, էջ 247:

Մարտի սկզբից մինչև 20, Կ. Պոլիս. - Զարուհի Գալենթյայանը Դանիել Վարուժանին իր երկյուղն է հայտնում իրթիհատականների «ներքին զգացումներում և հայադյաց բնագոյներում» վերաբերյալ: Վարուժանը նրան հանգստացնում է: «Տակավին նախորդ երեկո,- ասում է նա,- Զոհրապը Թալեաթին հեղինակ-ծուկ-ծուկի բոքեր խաղացել են, լավ են իրթիհատական տրամադրությունները» մեր վերաբերյալ:

Գալենթյայան Զարուհի, «Կյանքիս ճամբրեն», Անթիպատ, 1952, էջ 98-100:

Մարտի 2/13 ապրիլ, (հ.տ) ճրագալույց Զարուհի, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցու կամարների տակ առաջին անգամ Կոմիտասի ղեկավարած 25-30 հոգուց բաղկացած երգչախումբը հնչեցնում է «Հինավուրց երգերու Պատարագը»,- գրում է Կոմիտասի սան, Պատարագի մասնակից Միհրան Թումանյանը:

«Էջմիածին», 1968, հմր 3, էջ 44-45:

«Կոմիտասական», գիրք առաջին, 1969, էջ 248-249:

Մարտ 22/4 (հ. տ.) ապրիլ (կիրակի), Կ. Պոլիս. - Հայության խոուն բազմության ներկայությամբ Կոմիտաս վարդապետի գլխավորած եզատումը Ղալաթիո եկեղեցու կամարների տակ կատարում է Ս. Հարություն Պարարագի երաժշտական դասը:

«...Վարդապետի հրաշափառ շունչով օծված հինավուրց երգերու Պարարագը,- գրում է Պարարագի ունկնդիր Հ. Ճ. Սիրունին,- մարտցվեցավ Ղալաթիո եկեղեցիի հնաբույր կամարներուն տակ...»:

«Էջմիածին», 1969, հմր 3, էջ 45:

Մարտ 23/5 ապրիլ, Կ. Պոլիս. - Զարկի երկրորդ օրը Իտալական Թեվրոնիա սրահի մեջ տեղի է ունենում Կոմիտաս վարդապետի համերգը, ուր ներկաների հոգին զինովանում էր Կոմիտասի անուշ երգերով:

«Էջմիածին», 1968, հմր 3, էջ 44:

Մարտ 15-30, Կ. Պոլիս. - Արաբաբառ «Սալահ» թուրքական լրագրի մեջ թուրք մրավորական Համբուլլահ Սուպհին դրվարական հոդված է հրապարակում մարտի 14/27-ին «Թուրք օջախում» Կոմիտաս վարդապետի կարդացած բանախոսության մասին:

«Էջմիածին» 1968, հմր 3, էջ 47-49:

Ապրիլ 2/15, Կ. Պոլիս. - Թալեաթի, Էնվերի և Նազըմ բեյի սպորագրությամբ հրաման է ուղարկվում տեղական իշխանություններին՝ հայերին բնաջնջելու և արաբական անսպարները բջելու վերաբերյալ:

«Հայ ժողովրդի պարմություն», Ե., 1981, հ. 6, էջ 553:

Ապրիլ 4/17, Կ. Պոլիս. - Ճրագալույցի Ավագ շաբաթ երեկոյան Կ. Պոլսի Ղալաթիո եկեղեցում առաջին անգամ կատարվում է Կոմիտաս վարդապետի նոր մշակած «Պարարագը»:

Կոմիտաս, «Պարարագ», Ե., 1997, հ. 7, էջ 123-124:

Ապրիլ 7/20, Էջմիածին. - Տաճկաց Հայաստանում կիրառվող դաժան կոտորածները և կաթողիկոսի հասցեով տեղ հասած վշտախառն դիմումները հիմք են դառնում, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հեռագրով պաշտոնական դիմումներ հղի Կովկասի փոխարքա կոմս Վարանցով-Դաշկովին, Ռուսաց Արարաբին գործոց նախարար Մազանովին, Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմանուել Երրորդին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնին, Անգլիայի թագավոր Գևորգ Չորրորդին, Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահ Պունկարենին:

«Արարաբ», Էջմիածին, 1915, Բ-Գ., էջ 170-175:

Ապրիլ 7/20, երեքշաբթի, Կ. Պոլիս. - Նկարի ունենալով, որ քաղաքական իրավիճակի պարճառով Կ. Պոլսում դրությունը լարված է, Հսայան սանուց միությունը նպարակահարմար է գտնում թուրք վիրավոր զինվորների օգտին Կոմիտասի մասնակցությամբ տրվելիք ցերեկույթը հեղաձգել:

«Գացի Կոմիտասին ալ իմացնել այդ օրը,- գրում է Սիրունին,- թե հեղաձգած ենք հանդեսը: Լավ եք ըրեր, մրմնջեց, ու այլ ուրիշ խոսք չըսավ»:

«Էջմիածին», 1968, N 1, էջ 17:

Ապրիլ 11/24, Կ. Պոլիս. - Վաղ առավոտյան Սիրունին վստահելի աղբյուրներից լուր առնելով, որ այդ օրը «պիտի բացվեն ոստիկանապետներուն դրկված գոց պահարաններ», շտապում է Կոմիտասի մոտ: «Գեշ երազ եմ տեսած Սիրունի,- ասում է նրան Կոմիտասը,- այսօր անպարճառ բան մը պիտի պարահի... Թող պարահի,- ասում է Կոմիտասը,- իրմն բաժանված պահուն»:

«Նոցեկան իր անդորրությունը,- շարունակում է Սիրունին,- կապեցնեմ զիս: Քիչ անգամ մարդը կրնա այդքան քաջ լլլալ փոթորիկը մոտեցած արեն»:

«Էջմիածին», 1968, N 1, էջ 48:

Ն. Սիրունու բերած տագնապալից լուրը սրանալուց հետո, օրվա երկրորդ կեսին, Կոմիտասը երգչախմբի փորձը ղեկավարելու համար մեկնում է Ղալաթիո եկեղեցի:

Կոմիտասը երգչախումբը նախապարաստում էր, Կարմիր կիթակիին ապրիլի 12-ին, Ղալաթիո եկեղեցում փրվելիք հանդիսավոր Պապարագի համար:

«Մութը իջած էր և ամեն ոք կաճապարեր իր տեղը հասնիլը,- պարմում է Միհրան Թումանյանը... Իսկ անոնք, որ Բերայի կողմերը կրնակեին, վարդապետի շուրջը բոլորված, խոսալով ու խնդալով կրարձրանային Ղալաթիո գառիվերեն, դեպի Բերա և Բանկլաթ»:

Թևոդիկ, «Ամենուս փարեցույց», 1926, «Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 28:

Ապրիլ 11/24, Կ. Պոլիս. - Զավեն Պապրիարքին այցելում է գերմանական դեսպանատան պաշտոնյա դոկտոր Մորթմանը, որը ի պաշտոնն պեպր է կապ պահպաներ Պապրիարքարանի հետ: Վերջինս առաջարկում է Պապրիարքին հայ, թուրք և գերմանացի հանձնաժողովներ ուղարկել գավառները, համերաշխության կապերը ամրապնդելու համար:

«Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 29:

Ապրիլ 11/24, Կ. Պոլիս. - Գիշերը ոստիկանները ձերբակալում են Կոմիտաս վարդապետին, փանում են կենտրոնական բանտ և նետում են «Մյուսիաներու խովուշը»:

Կոմիտասը հուսադրում է այնտեղ գտնվող բանտարկյալներին, ամբողջ գիշեր մխիթարում է լացող դոկտոր Թորգոմյանին:

«Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 32-34:

«Արև մուրթ», Փարիզ, 1946, N 5-6:

«Նառաջ», 1935 հոկտ. 27, N 2946:

Ապրիլ 11/24, Կ. Պոլիս, գիշեր. - Զինվորական ավտոբուսները քաղաքի հեռավոր ու մոտակա արվարձաններից և թաղերից խումբ-խումբ մտավորական կալանավորներին փոխադրում են կենտրոնական բանտ:

«Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 32-34:

Ապրիլ 11/24, Կ. Պոլիս. - Ոստիկանության նախապես կազմած ցուցակով Կ. Պոլսում ձերբակալում են 235 մտավորականների, որոնց թվում Կոմիտասին, Վարուժանին, Միամանթյոյին, Ռուբեն Սևակին, Ռուբեն Զարդարյանին և այլոց:

Ձերբակալությունները շարունակվում են նաև հաջորդ օրերի ընթացքում: Ձերբակալվածների թիվը հասնում է 800-ի: Նրանց մի մասին ուղարկում են Չանդրի, մյուսներին՝ Այաշ:

«Նայ մոռովրդի պարմություն», Ե., հ. 6, էջ 553-554:

Ապրիլ 12/25, Կ. Պոլիս, առավոտ. - Կոմիտասի վանեցի սպասավորը ամբողջ գիշեր սպասում է Կոմիտասի վերադարձին: «Առբու կանուխ րեսնելով, որ Կոմիտասը դեռ չի դարձած, կփութա դոկտ. Նագաշյանի փունը, գրեթե հևալով և այնքան հուզված», որ չի կարողանում մի բառ արտասանել: Վերջապես նրան հաջողվում է խոսել և կարողանում է ողբագին շեշտով ասել.

- Տարա՛ն, փոքթոր, փարա՛ն...
- Տո՛, ի՛նչ փարա՛ն:
- Նայր Սուրբ փարա՛ն:
- Տո ա՛յ փղա, ո՛վ փարա՛վ:
- Բոլիսները փարա՛ն, գիշերը փարա՛ն...

«Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 32:

Ապրիլ 12/25, Կ. Պոլիս. - Կոմիտասի մերձավոր բարեկամ Կարո Ուշագլյանը առավոտյան մտնում է Բանկլաթի ծանոթ դեղատունը՝ իր բարեկամի մոտ: «Ներս մտավ բժ. Ա. Նագաշյանը,- պատմում է Ուշագլյանը,- գլխաբաց և շփոթ: - Տղաք, Կոմիտաս վարդապետը փրկված են այս գիշեր... Շշմած իրարու նայեցանք, ո՛չ մեկ նշանակություն կրցանք փայլ եղածին: Քիչ վերջ ուրիշներ եկան և սկսան թվել ուրիշ կալանավորներու անուններ, բոլորն ալ հանրածանոթ մտավորականներ: Մեր զարմանքը վախի փոխվեցավ»:

«Արագած», 1943, էջ 66-67:

Ապրիլ 12/25, Կարմիր կիրակի, Կ. Պոլիս. - Ղալաթիո եկեղեցում առավոտյան հոգևոր արարողության ավարտից հետո Կոմիտասի աշակերտները ըստ սովորության այցելում են իրենց սիրելի վարդապետին: «Դեռ չէինք մոտեցել Կոմիտասին,- պատմում է Թումաճանը,- երբ դիմացինն կելլե իրենց ընկերներեն մինը, որ առանց կանգ առնելու կփախա...

- Շուտով փուններդ գացեք... հեռացեք... իրարմե զարվեցեք...

Չհասկացանք թե ինչու:

Նասնելով վարդապետի փունը, սեղմում են զանգակը: Վարդապետի ծառան բացավ դուռը:

Այլովված կմկմաց.- Խայր սուրբին փարա՛ն...

«Կոմիտասական», գիրք առաջին, էջ 249-250: «Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 31:

Ապրիլ 12/25, Կ. Պոլիս, առավոտ. - Բանրի դռները բացվում են և ներս է գալիս Կոմիտասը. «Երբ մեզ մոտ եկավ Կոմիտասը,- գրում է Ա. Անտոնյանը,- իր վիճակի վրա չէր խորհեր, կամ գոնե ներքին վրդովմունք մը մաքնող բառ մը չարտասանեց... հույս ուներ, թե այդ կարակը երկար չի փնեռ...»:

«Արև մուրթ», 1947, N 6, էջ 2:

Ապրիլ 12/25, կիրակի. - Զորանոցային կյանքի առաջին օրը... «Մեկնեմ մեր խմբին մեջ ներշնչումի պես կծնի հավաքականորեն աղոթելու պետքը: Իսկույն կհավաքվինք մեր բնակությանը սահմանված սրահը... Մեկ քանի մոմերու վախկոտ լույսերուն տակ... քահանան Ավետարան կկարդա, պատվելին փառաբանությունը կընեն, աշխարհականը շարական

կերգեւ և Կոմիտաս վարդապետը «Տէր ողորմեան» կաղերսեւ. «Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն, ազգիս հայոց ազատութիւն»:

Շամբաճյան Մ., «Հայ մարտիկ հարկը եղևոսին», Հալսպ, 1947, էջ 54:

Ապրիլ 12/25, Կ. Պոլիս. - Կոմիտասին 192 ձերբակալվածների հետ ոստիկանապնից քննադատութիւն եւ Կ. Պոլսի կենտրոնական բանտ: Ձերբակալվածներին արտոնվում է դուրս գալ բանտի բակ և «բաց բարեբաւ վրա» միայն թուրքերենով նամակ գրել ընտանիքն ինքնորէն: լով անկողին, դրամ, սպիտակեղէն և ուրեկիք:

«Արևմուտք», 1946, N 6, 1947, N 7-8:

Նույն օրը, Երևոյան. - Ոստիկանութեան քննարկ Պետրի բնի և բանտի քննարկ Իբրահիմ Էֆենդի կարգադրութեամբ բակ եւ կանգնում ձերբակալվածները: Հանձնարարական ցուցակով առանձնացնում եւ 71 մարդ, որոնց թվում Սիամանթոյին, Ռուբեն Զարդարյանին, Գեղամ Բարսեղյանին, Տիգրան Զոկոյրյանին:

Տեղավորելով կառքերում քանում եւ անհայտ ուղիով: Մնացած ձերբակալվածներին Կոմիտասին, Վարուժանին, Տաղավարյանին, Ճանկույանին, Շահրիկյանին, բոլորին շարք եւ կանգնեցնում և սկիւնավոր զինվորների հսկողութեամբ գիշերը, Գյուլիստէնի ծառուղիով սուլոյան Ահմէդի, Այա Սոֆիայի հրապարակներով քանում եւ Սարա Պուրնուի նավամարտիցը:

«Արևմուտք», 1946, N 47, 6, 7-8, 12:

Երբ թույլարտում եւ, որ աքսորականները կարող եւ նամակ գրել, ըստ Ենովք Շահի վկայութեան Կոմիտասը գրում է երկու բարդ: Մեկը իր քան հասցեով ապահովաբար Կարապետ վարդապետին, իսկ մյուսը՝ Ամերիկյան դեսպանաքան թարգման Արշակ Շմավոնյանին: «Վարդապետը,- գրում է հողվածագիրը,- ծանոթ դեմք մըն էր Ամերիկյան դեսպանաքան մեջ, ուր շարք կսիրէին զինքը: Տիկին Մորկը Թոմս հաճախ կհրավիրէր զայն իր երեկոյթներում և Կոմիտասը կերգեր ու կնվագեր ընդունելութեան ընթացքին»:

«Արևմուտք», Կ. Պոլիս, 1947, N 7, էջ 9: «Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 35:

Ապրիլ 12/25, Կ. Պոլիս, գիշեր, բանտ. - Կարգացվում է աքսոր գնացողների երկրորդ ցուցակը՝ Տիրան Բելեկյանից հետո կարողում եւ երեք վարդապետների՝ Պալաքյանի, Հովհաննէս Կարապետյանի և Կոմիտասի անունները:

Բակում հավաքված խումբը հրամանի համաձայն Կյուլիսանների ծառախիտ ուղիով ուղևորվում է Սարա Պուրնուի նավամարտիցը:

Կալանավորները քննավորվում եւ Շիրքերթ խայրիյէի թիվ 42 շոգենավի մեջ:

«Արևմուտք», 1947, N 13, 16 փետրվարի, էջ 7:

N 42 շոգենավով քանում եւ բանտարկյալներին: Տիրան Բելեկյանը, դոկտոր Թորգոմյանը, Հայկ Խոճասարյանը և Կոմիտաս վարդապետը քննավորված էին առաջին կարգի սրահում: Այսպէս է գալիս նաև Բյուզանդ Բեյանը:

Կոմիտասը նստած էր դոկտոր Տաղավարյանի և բժիշկ Թորգոմյանի միջև. «Երկու բժիշկները կուլային,- գրում է «Արևմուտքի» հողվածագիրը,- Կոմիտասը մեյ մը մեկուն, մեյ

մը մյուսին կողմեր շար անհանգիստ արտահայտությամբ մը վառված աչքերը: Երբեմն Տաղավարյանի կամ Թորգոմյանի կողմը հակվելով, բաներ մը կմրմնջար, թերևս մխիթարության կամ քաջալերության խոսքեր...»:

«Արև մուրք», 1947, մարտ 2, N 15, էջ 7:

Գիշերը Շիբեթի թիվ 67 շոգենավով Կյուլիանեի բարաքից վերցնում են կալանավորներին ու Սարայ Պուրնուտն անցնելով բռնում են անձանոթ ուղղություն: Նավն ուղևորվում է դեպի Հայդար-Բաշայի նավահանգիստը, ուր սպասում են շոգեկառքին:

Կալանավորների մեջ էր նաև Կոմիտաս վարդապետը:

Նույն տրևում:

Ապրիլ 13/26, առավոտյան. - Սարայ Պուրնուտի ձերբակալվածներին տեղավորում են Շիբեթի թիվ 67 շոգենավում: Նրանց մոտ են բերում նաև կառքով այստեղ հասցված մյուս 71 ձերբակալվածներին և նրանց բոլորին միասին տանում են դեպի Հայդար փաշայի երկաթուղային կայարանը:

«Արև մուրք», 1946, N 6, 1947, N 7-8:

Ապրիլ 13/26, Հայդար Փաշա. - Տեղավորվելով գնացքում ձերբակալվածների բարավանը (որոնց մեջ էր նաև Կոմիտաս վարդապետը) Նիկոմեդիայի ու Պիլեհիկի վրայով գիշերը հասնում է Հսկիշեթի:

«Արև մուրք», 1947, N 18:

Ապրիլ 13/26, կեսգիշեր. - Հսկիշեթիում երկու ժամ մնալուց հետո այստեղ կազմվում է կալանավորների ցանկը՝ Պարթիարքարան ուղարկելու համար: Կեսգիշերին գնացքը Հսկիշեթիից մեկնում է Անկարա:

«Արև մուրք», 1947, N 18, էջ 7:

Ապրիլ 13/26, երեկո. - Աքսորականների քարավանը (որոնց մեջ էր նաև Կոմիտասը) հասնում է առաջին հանգրվանին՝ Աավլիի խան:

«Լքմիաձին», 1968, N 7, էջ 5:

Ապրիլ 13/26, լուսարագ. - Կալանավորների գնացքը հասնում է Նիկոմեդիա:

Կոմիտասը մյուս հոգևորականների հետ գտնվում էր Բ կարգի վագոնում, այստեղ էին նաև Քելեկյանը, Նազաշյանը, Քեչյանը, Թորգոմյանը, Տաղավարյանը և այլք:

Նիկոմեդիայում Կոմիտասը, Հովհաննես և Պալազյան վարդապետները դիմում են ներկայացնում կառավարությանը, որ իրենց համար որպես աքսորավայր որոշվի Արմաշի վանքը:

«Արև մուրք», 1947, N 17 (մարտ 16), էջ 8:

Ապրիլ 13/26, առավոտ. - Գնացքը կանգ է առնում Անկարային չհասած Սընճան Քեռ փոքր կայարանում:

Ցուցակով 71 հոգու առանձնացնում և տանում են Այաշ:

«Արև մուրք», 1947, N 18, էջ 8:

Նույն օրը, երկու ժամ անց. - Գնացքը կալանավորներին հասցնում է Էնկյուրա (Ան-
կլարա): Այսպես կալանավորներին գնացքից իջեցնում և տեղավորում են ձիակառքերի մեջ:
Զնորաբանչյուր կառքում տեղավորում են երեքական անձ և հայտնում են, որ կառքերը
հոդվելու են Չանդըրը:

«Արևմուտք», 1947, N 20 (ապրիլ 6), էջ 7:

Ապրիլ 13/26, երեկո. - Կալանավորների բարավանը ձիակառքերով տարվում է Ռավլի
խան բնակավայր:

Նույն տեղում:

Ապրիլ 14/27, Ռավլի խան. - Խիստ ծարաված կալանավորների և նրանց տանողների
խմելու ջրից օգտվելու ժամանակ տեղի է ունենում հետևյալ միջադեպը: Պարզվում է, որ
կառավարն ու ժանդարմները դույլերի պակասի հետևանքով ծանր վիճակի մեջ են ջրհո-
րից ձիերին ջուր տալու համար: Այդ ժամանակ ծարաված կալանավորները նույնպես մո-
տենում են ջրհորին՝ իրենց ծարավը հագեցնելու համար: «Իրենցմեն ամենն անհամբերը,-
գրում է Արամ Անտոնյանը,- Կոմիտասն էր»: Դույլով տալիս են ջրհորի ջուրը, սակայն գա-
վաթ կամ որևէ այլ հնարավորություն չկար ջրից օգտվելու համար:

Ճիշտ այն պահին, երբ Կոմիտաս վարդապետը «շրթունքը ցցած» ձեռքը մեկնում է ջրով
լիքը դույլին, թուրք ժանդարմներից մեկը բիրտ հարվածով Կոմիտասի ձեռքից կոպտորեն
խլելով ջրով լեցուն դույլը՝ ջուրը շփում է Կոմիտասի երեսին: Ջուրը սկսում է կաթկթել մո-
տուսից: Այլալված Կոմիտասը գգնում է ընդհարման վրանցը և երկու քայլ նետվում է ետ:
Միջադեպն ունենում է ցնցող վախճան Կոմիտասի համար:

«Արածանի», 1947, մայիս 4, N 24, էջ 8:

Ապրիլ 14/27, Ռավլի, երեկո, - Թուրք ժանդարմի գործադրած բռնությունից հետո Կո-
միտասի մոտ սկսվում է ջղաձգության բռնկում:

«Արածանի», 1947, ապրիլ 27, N 3, էջ 7:

Ապրիլ 15/28. - Աքտրականները հասնում են Գելենջիկ և 150 հոգով տեղավորվում են
գորանոցում:

Շամբաճյան Միքայել, «Նայ մարին հարկը ևղևոնին», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 46:

Նույն օրը, Գելենջիկ. - Կոմիտաս վարդապետի մոտ նորից տեղի է ունենում ջղաձգու-
թյան բռնկում:

«Արածանի», 1947, ապրիլ 27, N 23, էջ 7:

Նույն օրը, գիշերը. - Կոմիտաս վարդապետի մոտ ջղաձգությունը կրկնվում է:

Նույն տեղում:

Ապրիլ 15/28, արշալույսին. - Աքտրականները Գելենջիկից մեկնում են Չանդլի:
«Արածանի», 1947, ապրիլ 27, N 23, էջ 7:

Հաջորդ օրերին. - Կոմիտասի վիճակը ծանրանում է. «Կըսեին թե այլևս ժանդարմներով չի հեղաթրվում բնավ» և իր մրավախությունը նրանց մասին բողոքովին անհեղափոխ է. սակայն շարունակ խոսում է Պոլսում թողած իր ձեռագրերի վրա՝ «...պոռալով թե ի՞նչ պիտի ըլլան իր աշխատությունները»:

«Էջմիածին», 1968, N 7, էջ 10:

Ապրիլ 16/29, Չանդլի. - Աքսորականները Չանդլիի գորանցի մեջ մնում են յոթ օր: Չորրորդ օրը եկեղեցուց բերել են փալիս մի Ժամագիրք և երեկոյան կապարում են ժամասացություն: Կոմիտասի ջղաձգությունը դադարում է: Ութերորդ օրը փրվում է գորանցից դուրս քաղաքի մեջ ապրելու իրավունք:

«Էջմիածին», 1968, N 8-9, էջ 99:

Ապրիլ 16-26. - Աքսորականները 11 օր ապրում են Չանդլիի մեջ...

«Էջմիածին», 1968, N 7-9, էջ 6:

Ապրիլ 19/2 մայիս, Չանդլի. - Կոմիտաս վարդապետը եկեղեցում մատուցում է Ս. Պարարագ: Ավետարանը համբուրելու պահին, Բյուզանդ Բեյյանը և դոկտոր Թորգոմյանը մոտենալով Կոմիտասին, նրան հայտնում են, որ սրացվել է հեռագիր նրան աքսորից ազատելու մասին: «Պարվական պարարագիչի դեմքը հանկարծ պայծառությամբ մը շուրջ: Իր ուրախությունը չէր կրնա ծածկել, նույնիսկ խոսն քաղմության առջև, ինչը որ կցուցներ, թե մեր վիճակը որչափ երկյուղ պարգառած էր իրեն»: Այդ նույն երեկոյան հեռագիր է սրացվում նաև Բեյեկյանի ազատվելու մասին:

Թ. Լոդիկ, «Ամենուն փրկությունը», 1922, էջ 40:

Ապրիլ 22/5 մայիսի, Չանդլի. - Զորանոցային կյանքից հեռու, առաջին կիրակի օրը բոլորը մեկնում են փայտաշեն մատուռ՝ «Զորանոցի հսկաները,- գրում է Շամբադյանը,- առանց խնկարկության էին: Կոմիտաս վարդապետը և յուրայինները փչող փղծկումի մխիթարող խոսք կուրան մեր հոգիներուն»: Բաղաբ ելնելես փասը օր վերջը մեզմե ութը հոգի նոց խումբ մը եկած հրամանի վրա Պոլիս կվերադառնա: Նոր ակնկալություններու ասպարեզ մըն է, որ կրացվի ամենուս համար»:

Շամբադյան, «Հայ մարտի հարկը եղևոսին», Հայկապ, 1947, էջ 62:

Ապրիլ 24/7 մայիսի. - Բանտից Կոմիտասը նամակ է գրում Կարապետ վարդապետին:

Նույն օրը. - Կոմիտաս վարդապետը նամակ է գրում նաև Ամերիկյան դեսպանատան թարգմանիչ, հայագի Արշակ Շմափոնյանին:

Նույն օրը, երեկոյան. - Մեհերեքահանի բանտից երեկոյան Պազլի խանին ազատում են և նրա անկողինը հարկացնում են Կոմիտաս վարդապետին:

«Էջմիածին», 1968, N 4, էջ 34:

Ապրիլ 26/9 մայիս, առավոտ. - Սրացվում է ազատման հրաման և Կոմիտաս վարդապետը՝ իր յոթ բախտակիցներ Բյուզանդ Բեյյանի, Արամ Անտոնյանի, Հայկ Խոջասար-

յանի, Վահրամ Թորգոմյանի, Միքայել Շամբադյանի, Քելեկյանի ու Պալազյանի հետ ազատվում են բանտից:

«Էջմիածին», 1968, N 5, էջ 6:
«Ամենուն տարեցույց», 1922, էջ 40:
Շամբադյան Շանթ, 1918, N 5, էջ 7:

Ապրիլ 27/10 մայիս, երկուշաբթի, Չանդլի. - Կոմիտասն իր բախտակիցների հետ ազատորեն շրջում է քաղաքում:

«Էջմիածին», 1968, N 7, էջ 6:

Ապրիլ 28/11 մայիս, Գալենճիկ. - Աքսորից վերադարձող Կոմիտասը և իր ընկերները երեկոյան հասնում են մուրակա գյուղաքաղաք. «Թեև ուշ հասանք,- պարմում է Բյուզանդ Քեչյանը,- հայ ընտանիք մը չթողուց, որ աղքատ խանը գիշերենք և փաթ կերակուրներով հյուրասիրեց մեզ կես գիշերվան մոտ:

Թևողիկ, «Ամենուն տարեցույց», 1922, էջ 42-43:

Ապրիլ 29/12 մայիս, Գալենճիկ. - Աքսորականների խումբը ազատվելով բանտից իր ժամանակը անց է կացնում այս գյուղաքաղաքում:

Նույն տրվում:

Ապրիլ 30/13 մայիս, Անկարա. - Ազատված քսորականները 16 օր հետո, Նամբարձման փոռի օրը, կրկին հայտնվում են Էնկյուրայում (Անկարա):

«Նամբարձման փոռը,- գրում է Բյուզանդ Քեչյանը,- վայելեցինք Էնկյուրիի եկեղեցիին մեջ: Թաղական խորհուրդը մեզի նախաճաշով մը հյուրասիրելն ետքը առաջնորդեց Ս. Աստվածածնի վանքը»:

Թևողիկ, «Ամենուն տարեցույց», 1922, էջ 43:
«Էջմիածին», 1968, N 10, էջ 52:

Նրանք մեկնում են Ս. Աստվածածնի վանք, որտեղ մեծ բազմություն էր հավաքվել Կոմիտասին լսելու համար: Նանդեսից հետո 60 հոգու համար բացվում է ճոխ սեղան, մի դեռարի աղջիկ երգում է, որին Կոմիտասը փալիս է իր խորհուրդները:

Մայիս 2/15, Կ. Պոլիս. - Շաբաթ օրը, երեկոյան, Կոմիտաս վարդապետը հասնում է Կ. Պոլիս:

«Էջմիածին», 1968, N 7, էջ 6:

Մայիս, Կ. Պոլիս. - «Աքսորից քանի մը օր ետքը» Կոմիտասը վերսկսում է իր սովորական աշխատանքը: «Ձեռքն առավ Զուղայի «Պատարագը» մշակելու և մաքրելու համար: Այցելուներ ալ կունենար,- գրում են ականատեսները,- սակայն ո՛ր էին նախկին շենշող օրերը:

Վարդապետը վերսկսած էր իր սովորական կյանքը: Կաշխատեր, կգրեր, կնվագեր, կսրբագրեր: Միայն ապրուստի մրահոգություն ուներ, թեև չէր ուզեր հայտնել ոչ ոքի: Ոչ միայն հարուստ չէր, այլև եկամտի աղքատներ ալ չուներ, քանի որ դադարած էին համերգներն ու դասերը»:

«Էջմիածին», 1968, N 10, էջ 55-56: